

«JUS GENTIUM» – ПРАВО НАРОДІВ ЧИ ПРАВО РОДІВ?

О.А. Радзівілл

*доцент кафедри теорії та історії держави і права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Як відомо, сучасне міжнародне право формувалося європейською наукою на основі римського *jus gentium*, що традиційно тлумачиться як «право народів». Проте латиною «gentes» – це великі роди, отже, принаймні під час свого формування, *jus gentium* мало значення «права родів». Від становлення *Homo sapiens* як біологічного виду, рід як колектив, побудований на кровній спорідненості, слугує «елементарною одиницею» біологічного й духовно-інтелектуального самовідтворення людства і основою все більш складних форм інтеграції людських колективів. Починаючи з неолітичної революції й «розділення праці»¹, право родів доповнюється правом територіальних громад та інших волеустановлених форм інтеграції, якими виступають корпорації: ремісників, торгівців, жерців і воїнів². Роди виступають базовим осередком суспільного життя і впродовж всієї «цивілізованої» історії, яка, фактично, є історією взаємодії «варварських» і «цивілізованих» народів, втіленою, переважно, у династичному пануванні сильних родів варварського походження над підкореним населенням. Лише там і тоді, де і коли відбуваються процеси «республіканського» державотворення, формуються й усвідомлюються концепції: «народу» – як політично солідарних громадян всіх станів і корпорацій, і «республіки» – як всенародного надбання. Компроміс інтересів вільного населення й аристократичних родів забезпечений «громадянським» (цивільним) правом відповідає і новому розумінню *jus gentium* – як «права народів», хоча і під старою назвою.

При загальній історичній перервності права волеустановлених форм інтеграції, включаючи й держави-республіки (принаймні до нового часу), право родів слугує історично безперервною основою для всіх вищих рівнів суспільних відносин, будучи найближчим до природного права, але не тотожним йому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ідею про первинне значення поняття *jus gentium* як права, що регулювало відносини між родами, почерпнуто з коментаря до «Інституцій Гая» Д. В. Дождьева³ в «Антології світової пра-

¹ Застосований Ф. Енгельсом термін, що відображає процеси спеціалізації спочатку окремих суспільств (номади і землероби) потім окремих соціальних груп (ремісники й торгівці) – в ході неолітичної революції

² Термін «корпорації» використовується тут для визначення штучних (волеустановлених) об'єднань за певним родом занять, приналежність до яких згодом стала розглядатися, переважно, як спадково закріплена і стала основою класової або станово-корпоративної структури суспільства

³ Де буквально зазначалося: «Традиционно выражение «*ius gentium*» переводят как «право народов», хотя эта идиома означает дословно «право, существующее

вової думки» [1, с. 316], хоча ця ідея надалі не знайшла у нього розвитку. В дослідженні права первісних родів автор статті спирався насамперед на класичну роботу Ф.Енгельса [2], та роботи таких провідних дослідників права первісних суспільств як Н. Рулан і [3] та А. Редкліфф-Браун [4].

Термін *jus gentium*, як відомо, увійшов в світову правову культуру, завдяки візантійській кодифікації римського права в Інституціях і Дігестах Юстиніана (533 р.), де *jus gentium* вже має значення «права народів», розглядаючись при цьому: у вузькому сенсі – як право, що регулює приватно-правові відносини римлян з не римлянами (Ульпіан) [5, 85], в розширеному – як право «війни, розділення народів, заснування царств, розділення майна, розмежування кордонів і меж...» (Гермогеніан) [5, 86], і в найбільш широкому сенсі – як «право, яке між людьми встановив природний розум» (Гай), ототожнюючись в останньому тлумаченні з природним правом [5, с. 90]. В такому ж варіативному (і, переважно, найширшому) тлумаченні застосовується *jus gentium* і теологами та правниками середньовічної Європи, слугуючи більше ідеологічним, ніж юридичним цілям [6, с. 14-16]. Практичним юридичним змістом *jus gentium* наповнюється з початку нової історії, передовсім у формі міркувань щодо повноважень монархів великих держав визначати правила міжнародних відносин. Цю точку зору відображає конспект лекцій Ф. де Вітторія, опублікований в 1557 р., твори Бальгазара Айали «Про право війни і військові установи» 1582 р., і Альберіко Джентілі «Про посольства» 1585 р. [6, с. 24-30], та пізніші роботи, з яких всесвітньо відомі «Три трактати про право війни і миру» 1625 р. Гуго Гроція [7]. З сучасних вітчизняних авторів, для розуміння права народів, автором почерпнуто багатий фактичний і теоретичний матеріал з робіт О.В.Буткевич [11], а також з робіт російських авторів – Г. Н. Новікова [6], Ю.С. Безбородова [12] та колективу авторів з Центру дослідження середньовічної літератури Санкт-Петербурзького університету [13].

Твори авторів XIX ст. – Д. І. Каченовського, Ф. Мартенса та ін. [8] відображають нове розуміння міжнародного права – в складі трьох змістовних блоків: право народів (*jus gentium*); регулювання відносин між державами; захист прав підданих (міжнародне приватне право). В сучасних роботах Д. Себайна і Л. Торсона [9], а також Н.К.Діня і співавторів [10], показано, як це нове «структуроване» розуміння міжнародного права формувалося впродовж XIX ст., тобто після війни за незалежність США і Великої французької революції, які відкрили процес боротьби народів за незалежність від світових імперій та за власну державність: саме ця боротьба, що не припиняється й донині, відновила на новому рівні розуміння *jus gentium* – як права народів, що борються за самовизначення, і обумовила відділення від нього системи регулювання міждержавних відносин, яка остаточно складається в класичне міжнародне публічне право [10, с. 35-42].

У статті показано, що класичне тлумачення *jus gentium* як «права народів» відображає історично нетривалий компроміс права родів (*jus gentium* в

повсюду»: субъектом правотворчества и возникающего правопорядка как целого является «populus» (народ), тогда как «gentes» (роды, племена) известны лишь в праве и обычаях международных отношений». Цит. твір. С. 316.

буквальному сенсі) і права громад, в умовах, коли аристократичні роди і народ (евпатриди і демос, патриції і плебеї) зуміли утворити спільні основи правопорядку в античних республіках. В середньовіччі, таке розуміння права народів закріпилося, як спадщина античної політичної й правової думки, що узагальнила історичний досвід розбудови державності в Греції й Римі, і використовувалося, з одного боку, як філософська концепція загальної природи права, з іншого – як несистемні позитивні правила регулювання реальних відносин між народами. В новий час позитивне застосування *jus gentium* швидко накопичує досвід регулювання міждержавних відносин, що активізує процес теоретичного переосмислення «права народів», в якому все більше уваги приділяється праву міждержавних відносин. З XIX ст. і донині боротьба народів за самовизначення «розщеплює» міжнародне право на класичне міждержавне (публічне) і нове *jus gentium*, що захищає колективні права народів різного ступеня політичної визначеності – як в сфері конкретики їх відносин з державами, так і в сфері міжнародного захисту загальноправових стандартів їх розвитку.

Звернення до буквального значення поняття *jus gentium* – як «права родів», дозволило автору виявити трансісторичне значення родів, як первинних кровноспоріднених колективів, і показати, що з «неолітичної революції», на основі права родів, формуються і трансформуються правові системи волеустановлених форм інтеграції людських колективів – територіальних громад і «професійних» корпорацій¹, які згодом стали основою станово-корпоративної організації цивілізованих суспільств, і держав.

У статті також показано, що вже первісні роди, хоч і були «біологічно обумовленою» формою інтеграції людських колективів, але мали свідомо розроблену (волеустановлену), відмінну від «природного» права систему регулювання суспільних відносин (право первісних родів). Природне ж право продовж всієї історії людства мало і має дві основні форми – право жінки і право чоловіка, обумовлені їх психофізичними властивостями: це природне право правом первісних родів втілюється й захищається системою норм, спрямованих, передовсім на узгодження відносин між родами з боку батька й матері і загальну гармонізацію материнського й батьківського права у вихованні підростаючих поколінь.

Показано, що епоха розбудови цивілізацій, будучи реально епохою взаємодії варварських і цивілізованих народів, пережила три етапи, впродовж яких «право варварських родів» в підкорених ними суспільствах втілювалося в праві аристократичних родів або правлячих домів, що формували основи військово-політичної влади (періодично, в компромісі з духовенством), а «право громад», як інтегрованого податного стану, то відроджуючись, то пропадаючи в історії цивілізацій, в новий час втілювалося в ідеалах громадянського суспільства – як звільненої від станово-корпоративних обмежень громади юридично рівних громадян, і держави-нації – як системи влади, ефективно

¹ Цей процес Ф.Енгельс показав як три «розділення праці» в ході неолітичної революції.

підконтрольної громадянському суспільству, що діє від його імені і в його інтересах – як у внутрішніх, так і у міжнародних відносинах.

Мета – охарактеризувати трансісторичне значення права родів, як елементарного рівня самовідтворення суспільства, на основі якого формуються історично молодші, складніші, і тому нетривалі й мінливі, правові системи інтегрованих форм соціально-політичної організації (право громад); показати, що порушення (з неолітичної революції й донині) гармонії прав чоловіка й жінки, як втілень природного права, слугує причиною «війни всіх проти всіх», що обумовлює міжсистемну непримиренність і внутрішню несправедливість різних історичних форм – як «права родів», так і «права громад»; показати тенденцію – на тлі такої тотальної конфліктності – постійного пошуку (з його усвідомленням і коригуванням в розвитку філософських, релігійних і соціально-правових концепцій) тих морально-етичних і соціально-правових констант, які б забезпечували і, в свою чергу, забезпечувалися б такою гармонією.

Основні результати дослідження. Рід, як форма людського колективу, побудована на кровній спорідненості, являє собою історично першу, а в подальшій історії – базову форму соціальної організації. Першу й більшу половину своєї історії – від верхнього палеоліту до «неолітичної революції» (40-10 тис. до н.е.) людство, повільно заселяло планету, маючи рід за елементарну одиницю розселення й соціальної організації, оскільки, в силу обмеженості ресурсів, роди трималися відокремлено, займаючи певну територію, необхідну для їх забезпечення, а при критичній кількості, поділялися на материнські й дочірні, останні з яких рухалися далі освоювати нові території. При цьому, безумовно, споріднені роди підтримували міжродові (племінні) зв'язки, періодично збираючись для винесення спільних для племені рішень і проведення урочистих подій.

З робіт Редкліфа Брауна, Норбера Рулана [2, 3, 4] та інших дослідників первісних суспільств, можна зробити висновок про наявність у останніх складного комплексу правил, табу, процедур узгодження суперечностей і прийняття колективних рішень, ритуалів набуття правомочностей та інших засобів регулювання суспільних відносин. Ці норми, які надалі визначатимуться як «право первісних родів», не можна звести до природного права – як реалізації в суспільних відносинах природних якостей людини через спонтанну, не регламентовану колективною свідомістю і актами спільного волевиявлення, поведінку. Право первісних родів, на нашу думку, слід розглядати як історично першу систему волеустановленого права з чітко усвідомлюваним призначенням – забезпечити в них мир і психологічний комфорт на основі гармонії материнського й батьківського права.

Материнське й батьківське право, що залишаються своєрідною константою Homo sapiens впродовж всієї історії людства, з одного боку, є втіленням природного права, обумовленого психофізичними якостями жінки й чоловіка, з іншого – воно стало основою волеустановленого права первісних родів, навколо якої будувався весь комплекс регулювання внутрішньо- і міжродових відносин. Останні були на той час єдиною можливою формою «міжнародних» зв'язків, адже інститут шлюбу розглядався як соціально-політичний союз між

родами, що стояли з боку майбутніх матері й батька. Право первісних родів, при всьому різноманітті його форм, будувалося на певних загальних засадах, обумовлених загальними властивостями і соціальними мотиваціями людини, тобто природним правом. Зокрема, члени роду, підтримуючи родову єдність, зберігали міф про спільного предка і носили на собі його тотемний знак, мали таємні родові імена, татуювання, орнамент на одязі, оздоблення зброї, кольори, обереги, певні звукові сигнали і слова привітання тощо. Для забезпечення миру між родами жінки й чоловіка, в родоплемінних суспільствах було розроблено значний обсяг правил свояцтва – заборон і правомочностей між чітко визначеними категоріями родичів з боку матері й батька. При цьому вони не обмежувалися лише прагматичними мотивами: Радкліф Браун, зокрема, аналізує «відносини з підтриманням», які допускалися в поведінці підростаючих хлопчиків з чоловіками-родичами матері – жарти, самовільний вибір подарунків, навіть ритуальне нахабство та інші елементи «несерйозності», які забезпечували певну психологічну розрядку підлітків в складних, іноді досить суворих міжродових стосунках.

Крім правил свояцтва, важливою складовою родоплемінних відносин були інститути побратимства й «прийняття в рід», що слугували істотним доповненням до відносин, утворених шлюбним союзом, забезпечуючи взаємодопомогу родів (поза мотивами кровної спорідненості), культурний обмін між ними, а іноді й єдино можливий спосіб збереження в колективній пам'яті наступних поколінь «генів» і історичного досвіду вимираючих родів. Побратимству часто передував ритуальний поєдинок – потlach, який надавав побратимству більшої урочистості й визначеності. Загалом же потlach, як змагання між особами чоловічої статі, проводився в найрізноманітніших, іноді досить кумедних, формах, даючи можливість виявити найкращих за різними критеріями, що також слугувало засобом уникнення заздрощів, ворожості й збройних зіткнень. Не менш важливою складовою права первісних родів була й практика проведення колективних змагань, зокрема, різноманітні ігри, яким часто надавали сакрального статусу. Вирішальне психологічне значення для підтримки солідарності первісних суспільств мало й надання сакральності значним подіям в житті роду і племені, які святкувалися спільно й урочисто. Початок сезону полювання, військовий похід, здійснення перших подвигів юнаками, їх ініціація, перехід на нові території, укладання шлюбу і багато інших подій – починалися з попередньої «психологічної» підготовки: посту учасників, камлань шаманів та інших ретельно регламентованих дійств, і завершувалося урочистостями з обов'язковою участю всього роду чи племені. Особливе значення мали «ритуали переходу», в яких молодші покоління переходили від дитячого стану до першої правосуб'єктної вікової групи, яка наділялася певними первинними правами й обов'язками зрілих членів роду.

При цьому, навіть у своїх волеустановлених нормах, первісне право родів виявляє ще досить тісний зв'язок з біологічною основою людини: по-перше, емоційною основою єдності роду були почуття кровної спорідненості, а культурно-історичною – міф про походження від спільного предка; по-друге, основний розподіл праці в родовій організації здійснювався за «ста-

тевими» ознаками: «внутрішні» справи – робота в домі й виховання малолітніх дітей – перебували у компетенції жінок, зовнішні – промисел, безпека, виготовлення знарядь і виховання підростаючих поколінь воїнів – у компетенції чоловіків; по-третє, первинна функціональна спеціалізація в забезпеченні «зовнішніх справ» роду здійснюється на основі вікової (тобто біологічної в основі) стратифікації – звичаєво закріплених правах і обов'язках трьох вікових категорій осіб чоловічої статі, які можна визначити як «юнаки», «мужі» і «старійшини»¹.

Як зазначає Ф. Енгельс, рід і його інститути були священними і формували владу, якій окрема особа була цілком підпорядкована в своїх думках, почуттях і вчинках [2, с. 162]. Ця специфічна влада, яка зовсім не потребувала спеціальної «системи насильства», якою згодом постала держава, була забезпечена не примусом, а солідарною вмотивованістю членів роду. Отже до неолітичної революції первісне право родів діє як перша волеустановлена система права, в якій гармонійно узгоджується природне право чоловіка й жінки, а на основі цієї гармонії – і всі інші рівні суспільних відносин.

Неолітична революція² відкрила другу половину історії людства, що триває впродовж епохи неоліту й історії цивілізацій, завершуючись (в різних суспільствах в різний час) впродовж нової історії, включаючи й сучасність, і проходить під загальним знаком «діалектичного заперечення» першої. «Поворотність» і «революційність» епохи неоліту втілилася у низці взаємопов'язаних історичних змін, серед яких найбільш узагальнено можна виділити наступні: 1) перехід від «привласнюючих» до «виробничих» способів господарювання, на основі яких утворилися два спеціалізовані типи суспільств – кочові пастуші роди і стаціонарні поселення землеробів, взаємодія яких надалі забезпечила формування професійних корпорацій (ремісників, торгівців, жерців і воїнів), урбанізацію (розбудову перших міст-держав і початок цивілізаційного процесу), а також витіснення вікової стратифікації родів – станово-корпоративною стратифікацією суспільств - будівничих цивілізацій; 2) перехід до осілости і територіальної організації населення в стаціонарних поселеннях землеробів, яким започаткувався глобальний процес інтеграції людства, що, поступово, обмежуючи території вільного руху варварських народів, завершується в наш час формуванням міжнародного співтовариства держав, під юрисдикцією яких перебуває основна частина суходолу планети; 3) формування, а надалі й узаконення, сакралізація та інституціоналізація практики експлуатації людини людиною, розвиток інститутів власності і рабства, утворення правових і релігійних систем, побудованих на мотивах насильства і загрози покарання, поширення і перманентний вплив на всі соціальні інститу-

¹ Така спеціалізація саме серед чоловіків обумовлена «зовнішніми» родовими функціями чоловіка, і хоч певна вікова спеціалізація була й серед жінок, вона не мала системних ознак, тоді як три вікові групи чоловіків звичаєво закріплені в багатьох суспільствах.

² Для різних суспільств вона відбувалася в різний час, але загалом від Х до III тис. до н.е., а найбільш інтенсивно – впродовж VI-IV тис. до н.е.

ти конфлікту материнського й батьківського права, зрештою, початок «війни всіх проти всіх», обумовленої цими новаціями в суспільних відносинах.

Формування двох типів нових спеціалізованих суспільств, що освоїли дві основні форми виробничого господарювання – номадизм і стаціонарне землеробство (перше розділення праці за Ф. Енгельсом) – заклало основу всіх наступних змін неоліту і утворило дві спеціалізовані правові системи: право патріархальних родів, що формується в ранніх пастуших суспільствах¹, і право територіальних громад, що формується в стаціонарних поселеннях землеробів. Як показав Ф. Енгельс, в ранніх пастуших суспільствах чоловік вперше став власником самовідтворюваного багатства – своїх отар і продукції з них. Швидке збагачення, в свою чергу, стало причиною «революції в сім'ї», в ході якої чоловік взяв під контроль не лише зовнішні зносини роду, але і все його внутрішнє життя, отримавши достатньо ресурсів для придбання жінок і рабів з метою розширення господарства. Отримані непропорційні переваги чоловіка призвели до загальної «дегуманізації» суспільних відносин: члени роду, домашні раби й отари однаково стають частиною господарства глави роду – патріарха, якому належить абсолютне право розпоряджатися їх долею. В процесі закріплення такого стану речей формується новий закон і нова релігія. Новий закон, головною метою якого стає легалізація абсолютної влади і захист майнових прав патріархів, формується як перша волеустановлена системою права, в якій джерелом виступає не узгоджене колективне волевиявлення, а одноосібна воля привілейованого суб'єкта (патріарха), основною формою правомірної поведінки – абсолютна покора владі, а основними засобами забезпечення виконання приписів – страх покарання і примус. В новій релігії також закріплюється, як нормативна поведінка, покірність і релігійний страх перед єдиним Богом, суворим і ревним. Такі релігійно-правові уявлення, що вперше сформувалися в патріархальних пастуших родах, найкраще збереглися в релігійній традиції Старого Заповіту, але абсолютна влада глави роду, а далі і влада одноосібного правителя – стала імперативом і в більшості народів «пастушого походження» в історії цивілізацій.

Паралельно з виділенням ранніх пастуших родів, в умовах, де це дозволяли ландшафт і клімат, відбувається формування другого типу спеціалізованих суспільств – стаціонарних поселень землеробів. Саме з цих поселень починається глобальний перехід людства «до осілості», тобто до формування на певних, закріплених за населенням, територіях все більших і складніших за своєю організацією політичних утворень. Головним мотивом інтеграції таких суспільств стає близькість місць проживання для користування спільними полями й меліоративними системами. Господарювання великими кочунами або громадами, структурованими на сімейні подвір'я, формує правила організації поселення за територіальним принципом, яким надається перевага перед складною й розгалуженою системою родової спорідненості, яка в територіальних громадах обмежується до найближчих родичів (родини). Формується

¹ Перша генерація суспільств, що приручили на той час лише кіз і овець, і, під тиском екологічної кризи на Близькому Сході, перейшли до кочового способу життя (X-VIII тис. до н.е.), поширюючись по всій Євразії.

політико-правовий статус (інститут) території і пов'язані з нею нові соціальні почуття, зокрема обцинна солідарність і усвідомлення своєї території як Батьківщини, яку належить захищати від чужинців. Всі ці нові правила і соціальні почуття стають основою права територіальних громад, побудованого (як і право первісних родів) на колективному волевиявленні в прийнятті загальнозначимих рішень і скріплені громадською солідарністю, яку забезпечують релігійні і морально-етичні стандарти. В силу специфічних умов стаціонарного землеробства, в осередках якого панував культ родючості, а багато побутових і розпорядницьких функцій виконували жінки-жриці, в суспільствах землеробів залишається домінуючим материнське право. І хоч в ранніх землеробських суспільствах практикувалися людські жертвопринесення¹, які часто мали характер ритуальних поєдинків за право стати чоловіком Верховної жриці, загалом суспільний порядок в них забезпечувався не силою, а системою етико-релігійних уявлень, на основі яких розвивається практика переконуючого й дорадчого стилю управління – «м'якої теократії», в якій провідну роль відігравали жриці-жінки. Ця м'яка теократія збереглася і в перших осередках ранніх цивілізацій – містах-державах², до їх завоювання войовничими кланами пастуших суспільств, з тією лише різницею, що корпорація жерців в них була вже представлена як жінками, так і чоловіками.

Поступово ранні пастуші й землеробські суспільства, яким виробничі способи господарювання забезпечили швидке демографічне зростання й поширення, вступають у все більш інтенсивні контакти, внаслідок чого в кінці неоліту з прискоренням відбуваються два взаємопов'язаних процеси: формування змішаних за складом полі етнічних суспільств і виокремлення з їх середовища професійних корпорацій – ремісників, жерців, торгівців і воїнів (друге і третє розділення праці за Ф. Енгельсом). Формування змішаних суспільств, в свою чергу, відбувалося у двох напрямках: на Середньому Сході та в інших осередках давнього неолітичного землеробства відбувається процес урбанізації: на основі найбільш успішних землеробських поселень виникають перші осередки ранніх цивілізацій – міста-держави, що починають експлуатувати навколишнє сільське населення; за їх межами, практично по всій Євразії й Північній Африці, відбувається формування пастуших суспільств нової генерації³, які мали приручену велику рогату худобу, коней і верблюдів, і вже не жили окремими родами, а утворювали різноетнічні, консолідовані авторитетом і владою сильних родів, племінні союзи і вождівства. В обох суспільствах швидко ускладнюється внутрішня структура, передовсім, за рахунок закріплення за різними родами й сім'ями – певних спадкових (сімейних) видів

¹ Цю практику відображено в землеробських культурах Озіріса, Ормузда, Адоніса, які щорічно гинули й воскресали, забезпечуючи своєю жертвою відродження природи.

² Шумеру, Ханаану, Малої Азії і Егейського басейну та північно-Західної Індії.

³ Пастуші суспільства нової генерації – суспільства, утворені в процесі злиття ранніх пастуших і землеробських суспільств (IV-III тис. до н.е.), переважно внаслідок переходу, під тиском демографічних і кліматичних змін, до кочового життя частини землеробів, що вже приручили велику рогату худобу.

діяльності. Так інституціоналізується система професійних корпорацій – ремісників, торгівців, жерців і воїнів – з власними корпоративними системами права, які певний час виконують, кожна свою, корисну соціальну функцію. Але на тлі загальноісторичних процесів, що полягають у лавиноподібному поширенні мотивів збагачення й концентрації влади, за рахунок використання тимчасових переваг і експлуатації людини людиною, «невиробничі» соціальні класи стають панівними, закладаючи основи соціальної нерівності в станово-корпоративній організації суспільств епохи цивілізації.

Історія формування цивілізації розвивається як взаємодія цивілізованих і варварських суспільств в умовах загальної мілітаризації населення Євразії. Якщо в осередках ранніх цивілізацій на початку їх розвитку корпорація жриць і жерців зберігає відносно мирне теократичне правління, узгоджуючи інтереси і права інших корпорацій, то в варварських суспільствах домінує право сильних войовничих родів, які згодом захоплюють осередки цивілізації і стають в них панівними верхівками, підпорядковуючи свій волі все підлегле населення. Таким чином, історія цивілізацій «першого покоління»¹, почавшись як становлення, на основі мирних громад неолітичних землеробів, регіональних цивілізацій ранніх міст-держав, підпорядкованих владі і праву корпорації жерців, завершується їх підкоренням войовничими кланами пастуших суспільств, і створенням перших сильних територіальних держав – на основі військової сили і права правлячих домів варварського походження. В цих державах формується характерна для всієї епохи цивілізації станово-корпоративна організація, в якій виділяються два привілейовані стани (духовенство і військові), що постійно борються за владу, і основна маса вільного населення – податний стан, в який входять корпорації торгівців і ремісників – разом з сільськими і в складі міських територіальних громад. При цьому загальна нестабільність суспільств в епоху цивілізації постійно поповнює й четверту, найнижчу, верству – безправне населення (рабів, ілотів, шудр, кріпаків тощо).

Цивілізації «другого покоління»², будівничі яких прийшли на території своєї осілості як народ-військо з традицією військової демократії, в період свого розквіту утворили перші раціональні системи знань і раціонально організовані політичні системи. Саме в них станово-корпоративна організація, що стихійно склалася в цивілізаціях першого покоління, отримала «ідейно-політичне» обґрунтування і легалізацію в законах і доктринах філософів і правознавців. В Індії це стала, освячена «Брахманами», система варн і каст, в Китаї – концепція «Мандата неба» і гармонії «п'яти відносин» в солідарній сім'ї-державі, в Греції й Римі – ідея рівноваги окремих категорій громадян в державі-республіці (реформи Солона і Сервія Тулія). В основі ж, всі ці концепції були спрямовані на гармонізацію відносин між громадами і панівними родами,

¹ Термін, введений А. Тойнбі – регіональні цивілізації, формування і розвиток яких припадає на IV-II тис. до н.е., і які були зруйновані «рухом варварів» в 14-12 ст. до н.е.

² Регіональні цивілізації епохи античності, що, за А. Тойнбі, постали як «дочірні» по відношенню до цивілізацій першого покоління і розвивалися в період від 12 ст. до н. е. – до перших століть нової ери.

не залежно від того, на колегіальне аристократичне чи монархічне правління вони претендували. І якщо ідеї демократії в цих суспільствах отримували недовговічне реальне втілення, переважно під час війн і масових заворушень, то ідея солідарності народу і знатних родів мала тривале й поширене втілення, і від античності вже не піддавалася забуттю. Коли в римській республіці компроміс права родів і права громад став поступово усвідомлюватися в політичному понятті «народ», як сукупності всіх повноправних громадян, формула: *Senātus populus que Romānus* (Сенат і римський народ), з виділенням особливого статусу Сенату, як зібрання трьохсот глав патриціанських родів, продовжувала застосовуватися, як і евфемізм – «*equites peditesque*» (вершники і піхота, тобто патриці і плебеї).

Так само і для регулювання міжнародних відносин римляни зберегли первинну назву *jus gentium* (право родів)¹, навіть коли це поняття наповнилося новим значенням «права народів». Європейськими правознавцями поняття *jus gentium* було запозичене з візантійської кодифікації римського права в Дігестах Юстиніана (533 р), яка містила висловлювання юристів II-III століть нової ери. З цих джерел поняття *jus gentium* характеризувалося як система звичаїв і преторських рішень, що склалися в практиці регулювання торговельних та інших приватно-правових відносин римлян з іноземцями (Ульпіан), і як право війни та її наслідків – рабства, кордонів між народами тощо (Гермогеніан). Гермогеніан, зокрема, відзначав, що *jus gentium* відрізняється від природного права, тим що відповідно до останнього люди народжуються вільними і мають право на свободу [5, с. 85-90]. Взагалі в кінці епохи античності, коли усталені трансєвразійські ойкуменічні зв'язки руйнують міжетнічні бар'єри, ідея існування загального, притаманного всім народам комплексу прав і обов'язків людини, стає загальнопоширеною: стоїки², Цицерон та інші філософи пізньої античності розглядають право, як соціальний інститут, на трьох рівнях: право місцевих громад, загальне право римської імперії і вище й всевітнє право, притаманне всім народам, в силу розумності й моральності кожної людини. В цих концепціях божественне, природне право і право народів часто розглядаються як синоніми, і хоч окремі автори й намагаються їх розрізнити, тенденція ототожнювати ці поняття протрималася до нашого часу [9, с. 120-122].

Цивілізації «третього покоління», формуючись в ранньому середньовіччі на основі світових релігій, певний час ще досить вільно підживлювалися античними ідеями – як безпосередньо, так і через їх спрощене викладення в світових релігіях. Одним з найважливіших таких надбань стала й ідея розмежування права божественного й загального для всіх народів і права земного, волеустановленого й відмінного для різних держав [7, 45-48]. Світові релігії – буддизм, мітраїзм, індуїзм, православ'я, іслам і католицизм – будучи

¹ Рання римська держава в міжнародні відносини вступала, переважно, для оголошення війни чи укладання військового союзу, при цьому з обох боків виступали глави родів – від варварів їх вожді, від Риму – феціали чи члени Сенату, тобто глави патриціанських родів.

² На погляди яких, в свою чергу, вплинули ідеї буддизму.

ойкуменічними за своїм походженням і змістом, починали формуватися на ідеалах світового братства всіх народів (принаймні одновірців) [12, с. 30-33]. Але після нетривалого періоду толерантного й творчого взаємообміну ідеями, суспільства цивілізацій третього покоління пішли шляхом догматичного й ритуального їх сприйняття: використовуючи релігійні ідеї як засіб консолідації проти іновірців, вони вступили в епоху релігійних війн і боротьби за світову гегемонію, в якій, впродовж XV до XX ст.ст., першість отримала наймолодша з них – Західно-християнська цивілізація. В Західній Європі з XV ст., виникає унікальна геополітична й соціальна ситуація, яка обумовила її швидкий перехід до нової історії, що супроводжувався формуванням національних держав, боротьбою податного стану за свої права, і усвідомленням ідеалу громадянського суспільства як звільненого від станово-корпоративних обмежень суспільства рівних перед законом громадян. Геополітична ситуація тут склалася як стан відносної рівноваги кількох сильних монархій, які борються за колонії і гегемонію в Європі, спираючись на свій податний стан, який, зберігши в середньовіччі вільний статус і високий рівень територіального й корпоративного самоуправління, в новий час активно втручається в європейські справи і формує основу провідних європейських націй. Італійські війни, реформації і Тридцятилітня війна, приводить держави Європи до усвідомлення необхідності формувати міжнародний порядок на основі усталених правових норм, а не тимчасових переваг військової сили. В міждержавних відносинах розвивається право війни і право посольств, в зв'язку з чим з'являється низка творів з міжнародного права: вони пишуться латиною і тому, природно, користуються поняттям *jus gentium* [13], або (починаючи з Ф. де Вітторія) поняттям *jus inter gentes* [6, с. 18]. Ця система норм все більше набуває ознак особливого – волеустановленого монархами міжнародного права, для якого правовою основою стає добровільність прийняття спільних рішень на основі юридичної рівності держав, як носіїв суверенної влади.

Відповідно, *jus gentium* починає розглядатися у вузькому сенсі як право народів, що не мають своєї державності, знаходячись на різних ступенях соціального й політичного розвитку. В той час як інтенсивний розвиток міждержавних відносин сприяє становленню класичного міжнародного права, як системи норм і принципів, що регулюють міждержавні відносини, *jus gentium* розглядається, скоріше, як політична чи філософська концепція, знову наближаючись в своєму тлумаченні до природного права або «філософії справедливості». Визвольна війна США і Французька революція на межі XVIII-XIX ст. створили прецеденти формування держав на основі волевиявлення нації, а не на повновладді правлячих домів: наслідком цих подій по-перше, стало наповнення *jus gentium* реальним правовим змістом – правом кожного народу боротися за свою незалежність і визначати свою політичну долю, зокрема утворювати власну державу (що й відбувається надалі все XIX і XX ст.ст.), по-друге, оформлення концепції «держави-нації» – як системи влади, яка отримує свій суверенітет волевиявленням всього народу і функціонує від і його мені і на його користь, внаслідок чого міжнародне право стає правом, через яке держави захищають інтереси своїх народів [10, с. 37].

Висновки. Концепція «права народів» склалася історично в пізній римській республіці з розвитком міжнародної торгівлі і філософсько-правової думки, але спиралася на старий термін *jus gentium* (буквально право родів), який склався, коли між Римом і судніми племенами відносини (переважно з приводу війни чи військового союзу) здійснювалися через представників знатних родів. Право родів, в загальноісторичному контексті виступає як перша свідомо розроблена (волеустановлена) система права, відмінна від «природного» права. Проте природне право, як право жінки і право чоловіка, в первісному праві родів знаходить гармонійне узгодження і рівний захист, тисячоліттями забезпечуючи налагодженість системи відтворення й виховання підростаючих поколінь в безконфліктному середовищі.

З «неолітичної революції» починається спеціалізація й розширення суспільств: в пастуших суспільствах, за рахунок різкого зростання повноважень чоловіка, закладаються інститути власності, влади і рабства, формується право патріархальних родів, в якому знаходить обґрунтування й закріплення одноосібна й абсолютна влада глави роду – патріарха, побудована на примусі. В неолітичних поселеннях землеробів в цей же час формується право територіальних громад з теократичним правлінням жриць і жерців. Подальша взаємодія пастуших і землеробських суспільств формує змішані суспільства: урбанізовані громади ранніх цивілізацій, де зберігається розвинене право громад під теократичним управлінням, і пастуші суспільства нової генерації, де в складних племінних союзах і вождівствах панують сильні й войовничі роди. В обох суспільствах складаються правові системи волеустановлених форм інтеграції людських колективів – територіальних громад і «професійних» корпорацій – ремісників, торгівців жерців і воїнів. Останні згодом стають основою станово-корпоративної організації цивілізованих суспільств і держав, які формуються в процесі періодичних захоплень варварами осередків цивілізації. Взаємодія варварських і цивілізованих народів, пережила три етапи, впродовж яких «право варварських родів» в підкорених ними суспільствах втілювалося в праві аристократичних родів або правлячих домів, що формували основи військово-політичної влади (періодично, в компромісі з духовенством), а «право громад», тобто податного стану, що акумулював територіальні громади землеробів і «непривілейовані» корпорації, постійно обмежувалося владою привілейованих станів. Лише в новий час в Європі право громад втілювалося в ідеалах громадянського суспільства, як юридично рівних громадян, забезпечених засобами контролю над владою, і державинації, як системи влади, що ефективно контролюється громадянським суспільством, діючи від його імені та в його інтересах – як у внутрішніх, так і у міжнародних відносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антология мировой правовой мысли: В 5 т. – Т. 1: Античность. Восточные цивилизации. – М. : Мысль. 1999. – 750 с.

2. *Енгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М. : Наука, 1989. – 210 с.

3. *Норбер Рулан*. Юридическая антропология. / [перевод с франц.] – М. : Норма, 1999. – 310 с.
4. *Рэдклифф-Браун А.Р.* Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. / [пер. с англ.] – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 304 с.
5. Дигесты Юстиниана: В 8 т. / Отв. ред. Л.Л. Кофанов. – Т. 1: Кн. 1-4. – М. : Статут, 2002. – 584 с.
6. *Новиков Г.* Теории международных отношений. Иркутск: Изд. Иркут. ун-та, 1996. – 298 с.
7. *Гроций Г.* О праве войны и мира: Репринт с изд. 1956 г. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с
8. Золотой фонд российской науки международного права. – Т. 1. – М. : Международные отношения, 2007. – 368 с.
9. *Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.* Історія політичної думки / [пер. з англ.] – К. : Основи, 1997. – 838 с.
10. *Нуен Кюок Динь, Патрик Дайе, Алэн Пелле.* Международное публичное право: В 2-х т. - Т.1. – К. : Сфера. 2000. – С. 189.
11. *Буткевич О.В.* Міжнародне право Стародавнього світу. – К., 2004. – 867 с.
12. *Безбородов Ю.С.* Истоки международного права от *От jus naturale к jus gentium*. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 1999. – 221 с.
13. *Verbum*. Выпуск 1. Франциско Суарес и европейская культура XVII–XVIII веков. Альманах Центра изучения средневековой культуры при философском факультете Санкт-Петербургского государственного университета. – 221 с.

Радзівилл О. А. «Jus gentium» – право народів чи право родів?

*Стаття присвячена аналізу витоків та історичної динаміки *jus gentium* – як самого терміну, так і комплексу соціально-правових явищ, що пов'язують з ним історичні та юридичні науки. Первинне значення *jus gentium* – право родів, відображає перше волеустановлене право, що існує від початку і впродовж всієї історії людства, служучи основою права всіх наступних волеустановлених форм соціальної інтеграції, які починають формуватися від «неолітичної революції»: територіальних громад і професійних корпорацій (ремісників, торгівців, жерців і воїнів). Класичне розуміння *jus gentium* – як права народів – постає наслідком узагальнення тривалого історичного досвіду в античній політико-правовій думці, в ідеалі поєднуючи право правлячих родів з одного боку, і право громад і корпорацій – з іншого.*

Ключові слова: *jus gentium*, право первісних родів, право патріархальних родів, право територіальних громад, право корпорацій, право народів, волеустановлені форми соціальної інтеграції.

Радзівилл О. А. «Jus gentium» – право народов или право родов?

*Статья посвящена анализу истоков и исторической динамики *jus gentium* – как самого термина, так и комплекса социально-правовых явлений, которые связывают с ним исторические и юридические науки. Первичное значение *jus gentium* – право родов, отображает первое волеустановленное право, существующее от начала истории человечества, и служащее основой права всех последующих волеустановленных форм социальной интеграции, формирующихся, начиная с «неолитической революции» – территориальных общин и профессиональных корпорацій (ремесленников, торговцев, жрецов и воинов). Классическое понимание *jus gentium* – как права наро-*

дов – стало результатом обобщения длительного исторического опыта в античной политико-правовой мысли, в идеале объединяя право родов, с одной стороны, и право общин и корпораций – с другой.

Ключевые слова: *jus gentium*, право первобытных родов, право патриархальных родов, право территориальных общин, право корпораций, право народов, волеустановленные формы социальной интеграции.

Radzivil O.A. «Jus gentium» – right of peoples or right of genuses?

Origins and historical dynamics of the term «jus gentium» and the complex social and legal phenomena that historical and jurisprudence associated with them was analyzed in this article. The primary meaning of the term «jus gentium» was right of genuses. It was the first right, which exists from the beginning of human history, and was the basis of the right of all subsequent forms of social integration, starting the «Neolithic Revolution» – such as territorial communities and professional corporations (artisans, merchants, priests, and warriors). The classic understanding of the term «jus gentium» – as right of peoples – has emerged as a result summarize a long historical experience in ancient political and legal thought. Ideally, it is combining right of genuses, on the one hand and right of communities and corporations – with another.

Keywords: *jus gentium*, right of primeval genuses, right of patriarchal genuses, right of local communities, corporate law, right of peoples, forms of social integration were established by will

Стаття надійшла до редакції 20.09.2013.